

۱۹/۱۹۸۲

کتابخانه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران

دفتر بیستم

کاخ هُساب و باغها

بخش دوم

مرکز اسناد و تحقیقات اسکندرمهری و شیرازی

مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی

گنجنامه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران

دفتر بیستم

کاخ و باغها (بخش دوم)

زیر نظر: کامبیز حاجی قاسمی

مدیر اجرایی: کیوان جورابچی

مدیر گروه تهیه و تنظیم نقشه‌ها: مهدی ممتحنی، مرضیه مهدی‌یار (تا اسفند ۱۳۸۰)؛ بتول ملاسلطانی (تا تیر ۱۳۷۷)

گروه تهیه و تنظیم نقشه‌ها: مهدی ممتحنی، مهدی سقاءهراتی، محمدرضا انوری، داوود پورامینی، سیدمحمد مصطفوی، معصومه داعی‌زهاب، نسرين سريانی، فیروزه نعیمی، مریم نوری، محمد نیکخواه، آرمان یوسفی، راضیه خیراندیش، تهمنه شیخان، ندا رحیمی، شیدا اسحاقی، نگار رفیعیان

نویسنده متون: مریم‌دخت موسوی‌روضاتی

گروه متن: ندا مدرسی، هدیه نوربخش، محمد داورفرا، نوگل زرباقیان، آرزو خلیلی، علیرضا ضرابی، حسین زرینی، آرش شهناز

ویراستار متون فارسی: رضا توسلی، بهارک شیرین‌وند

گروه واژه‌نامه: کامبیز حاجی قاسمی، مهرداد قیومی‌بیدهندی، مریم‌دخت موسوی‌روضاتی، محمد پروری

نمونه‌خوانی: ندا مدرسی، بهارک شیرین‌وند

مترجم: کلود کرباسی

ویراستار متون انگلیسی: غزل نفیسه تابنده

گروه عکاسی: کیوان جورابچی، معین محمدی، نوید مردوخ‌روحانی، بهنام قلیچ‌خانی، حسین فراهانی

گروه صفحه‌آرایی: پروانه بار، کین شعبانی، نیلوفر حسینی‌درپشتی، مهشید کرمی، مهستی ابرکار

خط: جلیل رسولی

طراحی: محمد داورفرا

اجرای رابانه‌ی: هادی عادل‌خانی

هماهنگی انتشار و ناظر چاپ: انتشارات روزنه

لیتوگراف: پارسیان

چاپ: ستاره سبز

صحافی: افرنک

شمارگان: ۳۰۰۰

۱۳۹۴

همه حقوق برای انتشارات دانشگاه شهید بهشتی محفوظ است.

کد ناشر: ۱۰۰۱۷۳۴

www.unipress.sbu.ac.ir

فروست: ۵۷۹

قیمت: ۶۰۰۰۰۰ ریال

حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۳۰-

گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران/ زیر نظر کامبیز حاجی قاسمی؛ تهیه و تنظیم نقشه‌ها بتول ملاسلطانی ... [و دیگران]؛ عکاسی کیوان جورابچی ... [و دیگران]؛ مترجم کلود کرباسی؛ تهران: دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، ۱۳۹۴.

۲۱ ج: مصور (رنگی)؛ (انتشارات دانشگاه شهید بهشتی؛ ۵۷۹)

ص.ع. به انگلیسی: Ganjnameh; Cyclopedia of Iranian Islamic Architecture

شابک (مجموعه): ۹۷۸۹۶۴۴۵۷۲۸۴۵ شابک (ج. ۲۰): ۹۷۸۹۶۴۴۵۷۳۱۵۶

چاپ اول: ۱۳۹۴

مندرجات: دفتر اول: خانه‌های کاشان... دفتر دوم: مساجد اصفهان... دفتر سوم: بناهای مذهبی تهران... دفتر چهارم: خانه‌های اصفهان... دفتر پنجم: مدارس... دفتر ششم: مساجد... دفتر هفتم: مساجد جامع (بخش اول)... دفتر هشتم: مساجد جامع (بخش دوم)... دفتر نهم: بناهای بازار (بخش اول)... دفتر دهم: بناهای بازار (بخش دوم)... دفتر یازدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش اول)... دفتر دوازدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش دوم)... دفتر سیزدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش سوم)... دفتر چهاردهم: خانه‌های یزد... دفتر هفدهم: کاروانسراها... دفتر هجدهم: حمام‌ها... دفتر نوزدهم: کاخ‌ها و باغ‌ها (بخش اول)... دفتر بیستم: کاخ‌ها و باغ‌ها (بخش دوم).

معماری اسلامی - ایران - نقشه‌ها.

معماری اسلامی - ایران - عکس‌ها.

الف. موسوی روضاتی، مریم‌دخت. ب. ملاسلطانی، بتول. ج. جورابچی، کیوان. د. کرباسی، کلود. ه. دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات. و. عنوان.

NA ۱۳۹۴ ۸گ۲ ح ۱۴۸۰

۹۵۵/۷۲۰ ح ۱۷۳ گ ۱۳۹۴

فهرست

۶		دیباچه	
۹		تهیه کنندگان نقشه ها	
۹		عکاسان	
۹		تاریخ تهیه عکس ها و نقشه ها	
۹		کوتاه نوشت ها و نشانه ها	
۱۰		شماره فضاها	
۱۰		توضیحات	
۱۰		واژه نامه	
۱۴		فهرست منابع	
۱۷		موقعیت شهرهای آثار این دفتر در کشور	
۱۸		عمارت چهلستون	زواره
۲۶		مجموعه خسروآباد	سنندج
۳۴		ارگ کریم خانی	شیراز
۴۲		باغ ارم	
۵۴		باغ ایلخانی	
۶۰		باغ جهان نما	
۶۸		باغ دلگشا	
۷۸		باغ گلشن (عقیف آباد)	
۸۸		باغ نظر	
۹۴		عمارت دیوانخانه	
۱۰۰		کاخ چهلستون	قزوین
۱۰۸		باغ فین	کاشان
۱۲۸		کاخ سلیمانیه	کرج
۱۳۶		باغ شاهزاده	کرمان
۱۵۰		کاخ خورشید	کلات نادری
۱۵۶		کاخ باغچه جوق	ماکو
۱۶۲		مجموعه قدمگاه	نیشابور
۱۷۲		باغ حجت آباد وزیر	یزد
۱۸۰		باغ دولت آباد	

ذکر این نکته مهم نیز لازم به نظر می‌رسد که نقشه‌های ارائه شده در این مجموعه، چنان که گذشت، محصول کار دانشجویان معماری در زمان‌ها و دوره‌های مختلف است و قطعاً خالی از نقص و اشکال نیست. البته در رفع اشکالات این نقشه‌ها تلاش فراوان شده است؛ اما رفع کامل نقایص زمان و نیرویی بسیار می‌طلبید که انتشار مجموعه را شاید تا سال‌ها به تعویق می‌انداخت. لذا از آنجا که این مجموعه کامل‌ترین نقشه‌های بناهای تاریخی کشور را در بر دارد، تصمیم به انتشار آن گرفته شد تا به این طریق، گنجنامه هر چه زودتر در اختیار جویندگان گنج قرار گیرد. با توجه به آنچه گذشت، چنانچه مَطْلَعان و اهل فن نقایصی را که در مجموعه می‌یابند به تنظیم‌کنندگان گوشزد کنند، بر آنان متنی بزرگ نهاده‌اند.

چنان که گفتیم، دفترهای گنجنامه ترتیبی موضوعی دارد؛ و این مجموعه تقریباً همه انواع بنا را دربر می‌گیرد؛ پنج دفتر مختص معرفی خانه‌های سنتی در شهرهای مختلف (یک دفتر خانه‌های کاشان، یک دفتر خانه‌های اصفهان، یک دفتر خانه‌های یزد، دو دفتر خانه‌های شهرهای دیگر)؛ چهار دفتر شامل مساجد (یک دفتر مساجد اصفهان، یک دفتر مساجد شهرهای دیگر، دو دفتر مساجد جامع)؛ سه دفتر مربوط به امام‌زاده‌ها و مقابر؛ دو دفتر شامل بناهای بازار؛ یک دفتر ویژه مدارس؛ یک دفتر مربوط به کاروان‌سراها؛ یک دفتر خاص حمام‌ها؛ دو دفتر مختص کاخ‌ها و باغ‌ها؛ یک دفتر نیز استثنائاً شامل انواع بناهای مذهبی در تهران. فهرست‌های راهنمای مجموعه نیز در دفتر آخر خواهد آمد.

در اینجا باید از مساعدت‌ها و حمایت‌های همه جانبه و بی‌دریغ جناب آقایان دکتر هادی ندیمی، ریاست اسبق دانشگاه شهید بهشتی، دکتر علی غفاری، ریاست سابق دانشکده معماری و شهرسازی، دکتر اکبر زرگر، ریاست دانشکده، و مهندس سید محمد بهشتی، ریاست اسبق سازمان میراث فرهنگی کشور، به بدون کمک‌ها و راهنمایی‌های ارزشمندشان آغاز انتشار این مجموعه میسر نبود، و نیز رؤسا و مسئولین محترم دانشگاه شهید بهشتی در طول دوران آماده‌سازی و انتشار مجلدات مختلف گنجنامه و همچنین دیگر کسانی که در شکل‌گیری و تدوین و انتشار گنجنامه نقش داشته‌اند تشکر و قدردانی شود.

دفتر نوزدهم و بیستم گنجنامه به مهم‌ترین کاخ‌ها و باغ‌های باقی‌مانده در ایران اختصاص یافته است. در این دو دفتر سی و سه کاخ و باغ به همراه یک مجموعه بسیار مهم، که خود شامل بناهای متعدد است، معرفی می‌شوند.

پیش از هر چیز باید یادآور شد که کاخ و باغ می‌توانند دو گونه متفاوت و متمایز از یکدیگر تلقی شوند که هر کدام مصادیقی جداگانه دارند. اما از آنجا که کاخ‌ها معمولاً از باغ جدا نیستند نمونه‌هایی که هم باغ به هم می‌سازند، در بین مصادیق بسیار اند.

اگر از پیشینه بنیان بعضی بناهای معرفی شده در این دفترها، که طبق نظر پژوهشگران به آوانامه ششم یا هشتم و نهم هجری قمری باز می‌گردد، بگذریم مصادیقی که به دیدارشان خواهیم رفت متعلق به سده‌های یازدهم تا چهارم هجری قمری اند. آنهایی نیز که سابقه‌ای قدیمی‌تر داشته‌اند در این قرون با تغییر و تحولاتی، مطابق سلیقه زمانه، چهره‌ای جدید یافته‌اند.

در میان آثاری که از قرون یازدهم و دوازدهم در این دو دفتر معرفی شده‌اند می‌توان با مهم‌ترین مصادیق به جا مانده از دوران صفویان در اصفهان و دوران زندیان در شیراز آشنا شد. مطالعه آثار سده‌های سیزدهم و چهاردهم، که اغلبشان در تهران اند، نیز می‌تواند تغییر و تحولات فضا و فضاسازی را در طرح بناها و باغ‌های این دوره، که دوره مواجهه سنت‌های قدیم طراحی با نوخواهی‌ها و نوآوری‌های این زمانه است، آشکار کند. بخصوص مقایسه نمونه‌های قرن چهاردهم با مصادیقی که از قرن سیزدهم باقی مانده‌اند از غلبه نگاه و الگوهای جدید بر سنت‌های قدیم حکایت دارد.

در این میان مجموعه کاخ گلستان تهران، که بخش قابل توجهی از دفتر نوزدهم به آن اختصاص یافته، شاهد بسیار مهم و معتبری است. تاریخ بنیان‌گذاری این مجموعه را معمولاً تا دوران صفویان به عقب می‌برند؛ اما در دوران قاجاریان است که مجموعه توسعه می‌یابد و مقر حکومت می‌گردد. مجموعه کاخ گلستان شامل بخش‌ها و بناهای گوناگون است. در طول قرن سیزدهم تا نیمه قرن چهاردهم، و حتی پس از آن، این مجموعه تغییر و تحولات بسیار به خود دیده، برخی بناهای آن تخریب شده، بعضی بناها به آن افزوده شده و پاره‌ای تغییر شکل یافته‌اند. برای روشن شدن بهتر این تحولات هر بخش این مجموعه به صورت بنایی مستقل در این دفتر ارائه شده است. علاوه بر آن نیز سیر تحولات کل مجموعه، که به خصوص بر خلاف روال معمول گنجنامه به بناهای از میان رفته اشاره دارد، در بخشی جداگانه آمده تا تاریخچه این مجموعه مهم به صورت کامل‌تر و جامع‌تری عرضه شود. در اینجا باید از همکاری و همراهی مسئولین سازمان میراث فرهنگی و کاخ گلستان به خاطر در اختیار نهادن تصاویر و مدارک قدیمی این مجموعه تشکر کرد.

باغ و باغ‌سازی در ایران ریشه‌ای کهن و آوازه‌ای جهانی دارد. قلمرو این شیوه باغ‌سازی به مرزهای سیاسی ایران امروز و دیروز محدود نمی‌شود؛ بلکه تابع گستره وسیع‌تری است که قلمرو فرهنگی است و حوزه نفوذ آن از یک سو تا اقصای

اسپانیا و از سوی دیگر تا قلب هند گسترش می‌یابد. دو دفتر حاضر بخش کوچکی از این میراث عظیم را فقط در محدوده مرزهای سیاسی امروز ایران عرضه می‌کند و چنان‌که آمد مصادیق معرفی شده فقط به چند قرن اخیر تعلق دارند. متأسفانه از باغ‌های فراوان قبل از دوره صفویان، همانند باغ‌های زمان غزنویان در غزنه یا آثاری که تیمور در سمرقند، به یاد باغ‌هایی که در شیراز دیده بود و به قرن هشتم و پیش از آن متعلق بودند، ساخت و همچنین باغ‌هایی که جانشینان تیمور در هرات برپا کردند و باغ‌ها و قصرهایی که در قرن نهم به وسیله ترکمانان در تبریز احداث شدند و بسیاری دیگر در جای جای این سرزمین، فقط خاطره و نامی در کتاب‌ها باقی مانده است.

بعضی از باغ‌ها و کاخ‌های دوران صفویان نیز از میان رفته‌اند و از برخی دیگر فقط بقایایی اندک بر جای است. به طور مثال از مجموعه باغ‌های شاهی قزوین و از آن مهم‌تر باغ‌های دیدنی اصفهان در این دوره، که همه چشم‌ها را خیره می‌کرد، فقط بخش کوچکی به دوران ما رسیده است. همچنین باید از باغ هزار جریب، قصرهای آینه‌خانه و هفت‌دست و باغ فرح‌آباد اصفهان نام برد که از بین رفته‌اند. علاوه بر آنها از باغ‌هایی که در زمان شاه عباس صفوی در مازندران، یعنی اشرف (بهشهر) و ساری و .. ساخته شده‌اند و گونه‌های متفاوتی از باغ ایرانی را عرضه می‌کرده‌اند، اکنون تنها بقایای محدودی باز مانده است. از باغ‌های شیراز که ریشه‌ای قدیم‌تر دارند، مانند باغ بی‌نظیر تخت، نیز امروز اثر زیادی نمانده و حتی از قصرهای مهم قرن سیزدهم تهران، مانند قصر قاجار، باغ نگارستان و بسیاری دیگر، که بسیار متاخرتراند نیز یا تنها نامی باقی مانده یا بخش کوچکی و دست خورده‌ای به ما رسیده است.

باغ ایرانی، مانند هر باغ دیگری، ترکیبی از بنا، آب و سبزه در بستری وسیع است. اما در اینجا این ترکیب صورتی خاص یافته است. صورتی ساخته، به سامان و منتظم با چشم‌اندازها و تصاویری حساب شده و پیش‌اندیشیده. باغ محصور است و محدود با شکلی منظم. نهاد بر بستری مسطح یا مطابق تقسیمات درونی آن هم منظم و قاعده‌منداند و محورهای اصلی در این تقسیمات تعریف می‌دارند. شکل‌های شکسته و نامنظم و خطوط مورب یا محدب در میان باغ جایی ندارند. بناها سلسله‌مراتبی دارند و در کنار جایی معلوم. بنای اصلی، که اغلب بنایی کوچک است، در میانه باغ می‌نشیند. ساختمان‌های فرعی و خدماتی به کنار، در فاصله‌ای در جداره باغ جای می‌گیرند تا فضای باغ یک‌پارچه و وسیع جلوه کند. در بناهای اصلی فضای باز و بسته چنان در هم می‌آیزند که از هم شناخته نمی‌شوند.

آب در همه جای باغ هست؛ جاری و روان. در جوی‌ها مستقیم یا سفره‌هایی کوچک و بزرگ؛ اما با شکلی منظم. آب در باغ همه وجوه ذاتی خود را آشکار می‌کند. آب در داخل، به سطوح و اطراف ساختمان‌ها میان معابر و پای درختان همه جا می‌دود، می‌ریزد، می‌جوشد، می‌پرد، سر می‌خورد، آرام می‌گیرد و همه چیز را در خود انعکاس می‌دهد، با نور بازی می‌کند و با زمزمه‌هایی گوناگون موسیقی‌ای آسمانی را ترنم می‌کند. انواع گیاهان برای حضور در باغ انتخاب می‌شوند؛ درختان سایه‌گستر همیشه سبز، که محبوب باغ‌ساز ایرانی‌اند، همراه با درختان خزان‌پذیر و درختان میوه که باغ را پررنگ می‌کنند، بوته‌ها و گل‌های خوش‌رنگ و خوش‌بو. هر گیاهی نیز مکانی خاص دارد و در هر جایی منزل نمی‌یابد.

تصویر اصلی باغ را فضاهای محوری کشیده و طویل، اما معمولاً کم‌عرض می‌سازند که غرق در سایه درختانی‌اند که در دو جانب آن صف کشیده‌اند؛ درختانی همیشه سبز که گذشت و تغییرات زمان را از یاد می‌برند. در میانه این فضاهای محوری آب در جوی کشیده‌بی‌انتهایی روان است و فواره‌ها در میان جوی به دلبری مشغول. این فضاها که همواره در میانه باغ قرار می‌گیرند و همه عناصر دیگر را به خود معطوف می‌کنند خود نیز از دو سو به دو ساختمان مهم ختم می‌شوند و چشم‌اندازهایی کامل، بی‌نقص و بی‌انتهای آنها هدیه می‌دهند.

هر ترکیبی از آب و سبزه در هر حالتی می‌تواند فضایی دل‌انگیز و فرح‌افزا برای انسان پدید آورد. اما در باغ ایرانی به سبب تمهیدات و انتخاب‌هایی که ذکر شده‌ای از آنها رفت، صورتی دیگر از طبیعت ساخته و پرداخته شده است که اسباب این همه غنا و اشتهاست. حقیقت این است که آنچه در باغ‌های ایرانی ادراک می‌شود مؤید آن است که طراح باغ در وهله اول نه به سکونت مدام در باغ نظر داشته و نه به بهره‌برداری از محصولات آن طمع بسته؛ بلکه در ذهن و خیال خود اندیشه‌ای دیگر را می‌پرورانده است. او با دقت و ظرافتی کم‌نظیر و با آگاهی و تبخری هوشمندانه، همه عناصر باغ را یک به یک برگزیده و در ترکیبی خاص نشانده است تا طبیعتی جدای از طبیعت پیرامونش بیافریند. گویی می‌خواهد در این محدود، بی‌کرانگی را تصویر کند و رویی دیگر از طبیعت را جلوه‌گر سازد؛ به روان و کنه آن نفوذ کند و ذات و گوهرش را بنمایاند. می‌خواهد جهانی بی‌نقص و کامل و به دور از خطاها و تقریب‌های این جهانی را پیش چشم این جهانیان بگذارد. او با خلق این باغ طبیعت را تراش می‌دهد و از آن گوهری می‌سازد. لطیفه‌ای از حقایق آن عالم را بر حاشیه زندگی این جهانی می‌نشانند؛ تفرجگاهی برای روح آدمی فراهم می‌آورد و غزلی در فراق عالم موعود می‌سراید.